

СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА АНТИНІМЕЦЬКУ КАМПАНІЮ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Кадол О. М.

ВСТУП

Етнічні процеси, залишаючись відлунням минулого, активно впливають на суспільно-політичні та культурні трансформації в сучасному світі. Етнополітичний вимір історичного минулого набуває ще більшої актуальності та визначає вектор розвитку європейської цивілізації в сучасності. Тому вивчення епохальних подій 1914–1918 рр. набуває важливого значення.

У сучасному, т. зв. «новому прочитанні» Першої світової війни більш рельєфно проглядаються етнонаціональна й етнополітична складові частини, зокрема необхідність дослідження міжнаціональних відносин, взаємодії суспільства та влади, центру й окраїн, етнополітики царизму тощо. Це поставило на порядок денний такі проблеми воєнного лихоліття, як: 1) дискримінація народностей; 2) міграційні процеси; 3) міжетнічні конфлікти. Історичний досвід потребує осмислення системи відносин «влада – суспільство – етноси». Яскравим прикладом останнього була антинімецька кампанія у Росії 1914–1917 рр. – політичні, правові, економічні, соціальні та культурно-ідеологічні заходи й акції, спрямовані проти німецького населення Російської імперії.

Після повалення царату в 1917 р. практика герmanoфобії не пройшла безслідно і мала трагічний рецидив у період Другої світової війни. Політика державного націоналізму щодо власних громадян, які етнічно належали до нації ворожої держави, була застосована у межах тих режимів, які офіційно намагалися будь-яким чином відмежуватися від існування національних проблем, як це було у Радянському Союзі під час депортації німецького населення із європейської частини країни. США та ряд європейських країн декларували принципи рівноправності всіх націй, проте в ході Другої світової війни застосували дискримінаційні заходи (заслання, переслідування, інтернування) стосовно власних громадян, які мали спільне етнічне походження з нацією супротивника. Це засвідчує, що інспірування державною владою акцій етнонаціоналізму щодо власних громадян іноетнічного

походження виступає чинником національної політики уряду країни, посиленої надзвичайними умовами війни, є частиною військово-політичного, ідеологічного й економічного протистояння держав як у внутрішній сфері, так і на міжнародній арені¹.

1. Історіографія дореволюційного часу дослідження проблеми

Кінець XIX ст. відзначений низкою змін, що відбулися у сфері соціальних відносин і відобразилися в суспільній свідомості. Розорення російських дворян, труднощі соціально-економічної модернізації та нездатність бюрократичного апарату впоратися з ними, погіршення відносин Росії та Німеччини, розгляд кайзерівського рейху як потенційного ворога – все це віддзеркалилося на становищі німецьких поселенців у Росії. Це сприяло створенню виразниками «захисної ідеології» нових псевдоісторичних робіт, які були політичними памфлетами супроти колоністів, котрі скуповували маєтки та землі. У публіцистичній літературі почала активно обговорюватися ідея «мирного завоювання» Півдня Росії німецькими колоністами – цього стратегічно важливого й багатого регіону Імперії.

Зазначені погляди викладено в роботах ряду авторів – О. Веліцина (О. Палтова)² та С. Шелухіна³, які були головними апологетами концепції «німецького засилля» у російській економіці (системі землеволодіння та землекористування, у сільськогосподарській промисловості). Їх дослідження ґрунтуються на особистих спостереженнях, даних земств, статистичних джерелах, проте висновки занадто тенденційні. Так, відкидаючи природний еволюційний шлях розвитку господарських відносин у німецьких колоніях, автори доходять висновку, що заможність колоністів, їхні успіхи в підприємстві зумовлюються егоїстичними прагненнями цієї етногрупи – німців і менонітів, які утискають природні інтереси місцевих селян.

¹ Кадол О.М. Антинімецька кампанія в Російській імперії 1914–1917 рр.: регіональний аспект: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02; ДНУ ім. Олеса Гончара, Дніпропетровськ, 2013. 21 с.

² Велицын А.А. (Палтов). Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на Юге и Востоке России. СПб., 1893. 282 с.

³ Шелухин С.П. Закон 14 июля 1910 г. и поселяне – собственники (колонисты). Одесса, 1913. 42 с.

Статті О. Веліцина тоді викликали різкий протест німецькомовної преси та багатьох південних поміщиків, зокрема П. Каменського⁴, який справедливо піддав критиці погляди О. Веліцина за упередженість і некомпетентність. Але публіцистична діяльність О. Веліцина та С. Шелухіна поступово почала набувати популярності серед прихильників консерватизму. Водночас підвищений інтерес до колоністських землеволодінь був пов'язаний із розвитком земської статистики. Переслідуючи мету обмежити земельну власність колоністів, з'явився ряд публікацій земського статиста Л. Падалка⁵. Виступи проти колоністів сприяли розвитку подальших антинімецьких кампаній.

Перша світова війна додала дискримінаційним заходам системності та вражаючих масштабів. Дотепер немає чіткої відповіді на питання: як самодержавство могло допустити, що цілий етнос і стан власних підданих, вірних цареві та щиро відданих монархічній ідеї, виявилися «ворогами Вітчизни»?! Тоді як Росія вела війну з Німеччиною на полі битви, всередині країни царська влада воювала з етнічними німцями. Полем такої битви виступали Дума, періодична преса і громадська думка, державні установи. Колоністів відтак називали ледве не ворогами Росії, звинувативши в тому, що вони утворили «державу в державі», витіснили з господарської сфери російських селян, поміщиків і підприємців тощо. Червоною ниткою в публікаціях І. Гольдштейна⁶, А. Ліпранді⁷, А. Реннікова⁸, Г. Сергєєва⁹ та ін. проходила теза про безпосередню загрозу економічній безпеці Росії, що походила від німців, зважаючи на збільшення їхніх землеволодінь і поширення капіталу.

⁴ Каменский П.А. Вопрос или недоразумение (к вопросу об иностранных поселениях на юге России). М.: Т-во А.А. Левинсон, 1895. 136 с.

⁵ Падалка Л. Главные моменты в хозяйственном развитии Херсонского края. *Сборник Херсонского земства*. 1890. № 10. С. 25–40.

⁶ Гольдштейн И.М. Русско-Германский торговый договор и задачи России. М., 1912. 52 с.

⁷ Липранди А.П. (А. Вольнец). Как остановить мирное завоевание наших окраин? Немецкий вопрос, сущность и значение его в юго-западной России. Статьи и заметки. Киев, 1890. 60 с.

⁸ Ренников А. (Селитренников А.) Золото Рейна: О немцах в России. Пг: Тип. тов. А.С. Суворина «Новое время», 1916. 390 с.

⁹ Сергеев И.И. Мирное завоевание России немцами. Пгр.: изд. «Об-ва 1914 г.», 1917 г. 147 с.

Враховуючи їх ідеологічну заангажованість, антинімецькі публікації періоду війни складно віднести до суто наукових досліджень. Водночас ці публікації значно відрізняються від довоєнних антинімецьких, що містили певну джерельну базу, фактологічні викладки, науково-розповідний стиль і претендували на певну аналітичність.

До окремого напрямку в історіографії періоду війни (умовно названому прагматичним) можна віднести дослідження Я. Штаха¹⁰ й особливо К. Ліндемана¹¹, які були представниками німецької інтелігенції. Публікація їх праць у розпал антинімецької кампанії – вже сама по собі визначна подія. Їх дослідження присвячені життю причорноморських німців і менонітів. Роботи рясніють фактичним матеріалом, і в цьому їх безсумнівна цінність.

К. Ліндемана можна вважати першим істориком антинімецьких кампаній. Наукову та громадську діяльність він пов'язував із захистом честі свого народу. Його діяльність була висвітлена А. Айсфельдом¹², який довів, що К. Ліндеман був зрусифікованим німцем. І тому ще більш значимою є суспільно-політична діяльність ученого в переломні роки війни. Цінність робіт К. Ліндемана є багатогранною з декількох причин. По-перше, його праці містять значний фактологічний матеріал стосовно різних аспектів життя колоністів. По-друге, автор детально вивчив і виклав антинімецькі заходи уряду. Його роботи дотепер не втратили своєї значимості й можуть бути віднесені не тільки до історіографії, але й до джерел. По-третє, вчений навів переконливі аргументи проти всієї «ліквідаційної політики» царизму, показавши її неспроможність і недоцільність не тільки для німецького населення, але й для царської влади. По-четверте, роботи К. Ліндемана є цінним джерелом у вивченні системи німецького землеволодіння.

Отже, перший етап історіографії дослідження проблеми зумовлений постановням «німецького питання» як суспільного явища та його трансформацією в антинімецьку кампанію в період Першої світової

¹⁰ Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. М.: Тип. А.И. Мамонтова, 1916. 266 с.

¹¹ Линдеман К.Э. Законы 2-го февраля и 13-го декабря 1915 г. (Об ограничении немецкого землевладения в России) и их влияние на экономическое состояние Южной России. М.: Тип. К.Л. Миньшова, 1916. 233 с.

¹² Айсфельд А. К. Линдеман: политическая и общественная деятельность московского ученого. *Немцы Москвы: исторический вклад в культуру столицы* (сборник докладов Международной научной конференции, посвященной 850-летию Москвы). М., 1997. С. 268–290.

війни. На цьому етапі склалися дві протилежні позиції щодо німецької колонізації – критична (О. Веліцин, С. Шеліхін, Л. Падалка, І. Сергєєв, І. Гольдштейн, А. Ліпранді, А. Ренніков, А. Резанов, Г. Євреїнов, А. Богдановський, С. Мансирєв) і протекціоністська (П. Каменський, С. Бондарь, Я. Штах, Г. Писарєвський, К. Ліндеман).

2. Історіографія радянського періоду дослідження проблеми

У перші два десятиліття після революційного часу проблема німецьких колоній висвітлювалася епізодично, а етнополітика періоду війни або не розглядалася, або обмежувалася революційною боротьбою трудящих мас проти самодержавства. Однак у зв'язку із загостренням відносин між СРСР і нацистською Німеччиною прокинувся інтерес до німецької історії, а разом з ним – і до німецьких поселенців. Але проблема розглядалася в одному аспекті – протистояння російського та німецького народів протягом багатьох століть¹³. Принципово новий погляд виклав у повоєнний час І. Кулініч – один із фундаторів вітчизняної школи історичної германістики. Чимало його досліджень були присвячені німецькому імперіалізму та політиці кайзерівського рейху щодо України. Вчений, зокрема, торкався і питання німецьких колоній і німецького капіталу в Україні на межі століть¹⁴.

Зміна наукової парадигми та суспільно-політичних цінностей кінця 1980-х рр. дозволили знайти нові вектори в розвитку германістики. Так, І. Кулініч і Л. Маліновський публікують декілька робіт, повністю присвячених історії німецьких колоній в Україні, починаючи з 60-х рр. XVIII ст. і закінчуючи крахом Російської імперії в 1917 р.¹⁵. Найбільша їх заслуга – залучення уваги дослідників до такої теми, як історія німецьких колоній.

Однак спеціалізовані дослідження загострення «німецького питання» й антинімецьких кампаній воєнного часу 1914–1917 рр. вперше були проведені В. Дякіним. Вивчаючи російсько-німецькі економічні відносини, російську буржуазію, автор впритул підійшов до питання

¹³ Когда и как русский народ бил немецких захватчиков (1242–1918): Указатель литературы / сост. А.И. Гуковский. М.: Всесоюзная книжная палата, 1942. 24 с.

¹⁴ Кулініч І.М. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914 рр.). К.: Вид. АН УРСР, 1963. 215 с.

¹⁵ Кулініч І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки ХІІІ ст. – 1917 р.). *ВІЖ*. 1990. № 9. С. 18–30.

ліквідаційної політики царизму¹⁶. Досліднику вдалося використати недоступні раніше фонди Ради міністрів та Особливого Комітету; вивчити цілий ряд проблем, пов'язаних із німецьким впливом у дореволюційній Росії. В. Дякіну безпосередньо належить пріоритет у вивченні питання «боротьби з німецьким засиллям» і постановка проблеми «ліквідаційної політики». Автор акцентував увагу на критиці самодержавного режиму і в цьому контексті розглядав антинімецькі заходи царизму.

Непопулярність теми дослідження в Радянському Союзі можна пояснити домінуючими партійно-ідеологічними установками, за якими Перша світова війна ігнорувалася як цілісне історичне явище. Враховуючи принципи партійності й інтернаціоналізму, війна вивчалася крізь призму революційної боротьби.

Важливим сегментом історіографічної спадщини є фундаментальна робота М. Флоринського¹⁷. Його розробки питань державного управління Росії в роки війни 1914–1917 рр. значно розширюють уявлення про систему цінностей російської монархії та імперську політику воєнного часу в цілому. Автор спеціально не вивчав антинімецьку кампанію, проте, на відміну від В. Дякіна, уперше порушив питання щодо діяльності «Особливого Комітету по боротьбі з німецьким засиллям» як спеціальної державно-політичної установи. Не ставлячи собі за мету вивчити саме «німецьке питання», автор створив широке тло для розгляду різних напрямів у політиці царизму в добу воєнного часу. Проблемі державного управління Росії в період Першої світової війни цілком заслужено відведено центральне місце в багатьох публікаціях дослідника, продовжених ним і сьогодні.

Отже, радянська історіографія дотично торкнулася «німецького питання» періоду війни й етнополітики царизму. Проте саме у цей час з'явилися роботи І. Кулініча, Б. Малиновського, М. Флоринського та В. Дякіна, які мали важливе постановочне завдання – звернути увагу на зазначену проблему у контексті державно-політичного управління Російської імперії періоду Першої світової війни.

¹⁶ Дякин В.С. Русская буржуазия и царизм в годы Первой мировой войны (1914–1917). Л.: Наука, 1967. 373 с.

¹⁷ Флоринский М.Ф. Кризис государственного управления в России в годы первой мировой войны. Совет министров в 1914–1917 гг. Л.: Наука, 1988. 208 с.

3. Сучасна українська історіографія дослідження проблеми

На межі ХХ – ХХІ ст. спостерігається активізація у вивченні етнічної історії Російської імперії. Про поживлення інтересу до німецької теми свідчить встановлення контактів між ученими з різних країн – України, Німеччини, США, Канади, Росії. Так, було проведено ряд міжнародних наукових конференцій у Москві, Дніпропетровську, Анапі.

Тематика «Великої війни» і сьогодні багато в чому залишається для української історіографії своєрідною *terra incognita*¹⁸. Сучасна історіографічна ситуація пропонує «нове прочитання» історії Першої світової війни, акцентуючи увагу на необхідності дослідження міжнаціональних відносин, взаємодії суспільства та влади, центру й окраїн, етнополітики царизму тощо. Сучасна вітчизняна історіографія проблеми антинімецьких кампаній періоду Першої світової війни представлена роботами І. Кулініча, С. Бобилевої, Н. Венгер, О. Безносової, М. Костюка, М. Шевчука, Ю. Лаптева, Е. Плеської, О. Кадола. У своїх працях автори торкнулися широкого спектра історії німецьких колоній, намагаючись вписати її як у європейський (цивілізаційний), так і загальноросійський (імперський) контекст.

Публікація монографії І. Кулініча «Нариси з історії німецьких колоній в Україні»¹⁹ стала логічним продовженням попередньої роботи вченого-германіста, розпочатої ще за радянських часів. Дослідник розглянув долю німецької діаспори в Києві та проблему німецьких поселенців, висланих військовою владою з Київської губернії. В іншій своїй публікації історик надав ґрунтовний аналіз дореволюційної російської історіографії німецьких колоній. У його поле зору потрапив широкого спектра як антинімецьких публікацій періоду війни 1914–1917 рр., так і робіт авторів-захисників німецького населення²⁰.

У роботах С. Бобилевої²¹ були висвітлені проблеми долі колоністської спільноти, соціально-психологічні аспекти кризових

¹⁸ Фісанов В. Програє суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни). Чернівці: Золоті литаври, 1999. 264 с.

¹⁹ Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. 271 с.

²⁰ Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні: дореволюційна російська історіографія. *Російські немці. Історіографія і джерелознавство*. М.: Готика, 1997. С. 74–82.

²¹ Бобилева С.Й. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року / за ред. Н.С. Бойцун. Д.: РВВ ДНУ, 2003. 528 с.

явищ (антинімецької кампанії, війни, революції), суспільна думка про російського німця, її еволюція та маніпуляція окремими політичними силами й особистостями, аграрне питання, Перша світова війна і роль антинімецької кампанії в розвитку кризи Імперії, зовнішній фактор і його вплив на політику влади щодо німецького населення, долі російських німців на зламі епох у контексті трагічних подій революції та громадянської війни. У роботах дослідниці викладено цілісну концепцію еволюції «німецького питання» в російській суспільній думці кінця XIX – початку XX ст., показано передумови розвитку антинімецьких кампаній у роки воєнного лихоліття 1914–1917 рр., вивчено долю німецьких колоній на Півдні. С. Бобилева переконливо показала еволюцію поняття «німець», що побутувало в суспільній свідомості у першій половині XIX ст., у «німецьке питання» в 70-ті рр. XIX ст. Науковцем звернуто увагу на вплив «ліквідаційних законів» на систему освіти в німецьких колоніях Півдня Росії, духовно-просвітницькі аспекти дискримінації колоністської спільності. Одним із важливих положень, запропонованих дослідницею, є висновок про штучне посилення антинімецьких настроїв у російському суспільстві шляхом маніпулювання громадською думкою і настроями народних мас на догоду меркантильним інтересам правлячих верхів, шовіністично налаштованих представників влади (як вищої, так і регіональної), поміщиків, консерваторів і націоналістів. Ряд публікацій С. Бобилевої присвячено вивченню ліквідаційних законів і репресивних заходів царської влади в роки війни, а також реконструкції бачення «німецького питання» очима царських сановників і військових діячів.

Вагомий внесок у вивчення проблеми антинімецьких кампаній зробили дослідження Н. Венгер, О. Безносової, М. Костюка, М. Шевчука, Ю. Лаптева. Так, проблема ліквідаційних законів, їх вплив на соціально-економічний розвиток німецьких поселень, господарську інфраструктуру регіону південних губерній порушена в роботах Н. Венгер. Дослідниця розглянула зазначене питання як один із суттєвих напрямів політики щодо німців у роки війни на регіональному рівні. Н. Венгер були проаналізовані передумови виникнення антинімецьких настроїв, вихідну точку виникнення яких дослідниця вбачає у посиленні уваги до територій фронту у зв'язку із «польським питанням», у загостренні міждержавних відносин Росії та

Німеччини; вивчена база ліквідаційно-надзвичайного законодавства; розглянута ліквідація менонітського землеволодіння на Півдні; надана оцінка антинімецьким дискримінаційним заходам в освіті, мовній, культурній і соціальній сферах тощо. Центральне місце в роботах Н. Венгер відведено феномену менонітського підприємництва, результатом досліджень якого стала монографія «Менонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России»²². Ця робота відрізняється новаторським методологічним підходом, великою кількістю використаних джерел, багатоплановістю розглянутих проблем колонізації, державної політики, етнічного підприємництва, процесів модернізації Півдня Росії. Усі ці постулати підкріплені солідним фактологічним матеріалом. Авторці вдалося сформулювати своє власне бачення проблеми. Суттєве місце відводиться антинімецькій кампанії, розглянутій у світлі соціальних конфліктів.

Етноконфесійні аспекти антинімецької кампанії порушує у своїх працях О. Безносова²³. Дослідниця показала неминучість зв'язку між конфесійною належністю, етнічною самоідентифікацією, проблемою співвідношення толерантності та лояльності в суспільстві з державно-церковною політикою, її впливом на етнонаціональні та релігійні процеси, що протікали на Півдні. Проблема історичної пам'яті загострювалася релігійно-побутовими конфліктами в міжконфесійних відносинах. Істотний внесок у розробку проблематики зробила археографічна публікація О. Безносової – збірка документів з історії євангельського руху в Катеринославській губернії. Доробок авторки суттєво розширює дослідницькі обрії в осмисленні феномену антинімецьких кампаній у світлі етноконфесійного дискурсу.

Регіон південно-західних губерній представлений у вітчизняній історіографії ґрунтовними дослідженнями М. Костюка. Вивчення етнорегіональних особливостей, властивих волинським німцям, проблема депортаційної політики в період війни знайшли своє відображення в ряді його робіт, яким притаманна всебічність розгляду теми, введення багатого архівного матеріалу, використання

²² Венгер Н.В. Менонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789–1920). Днепропетровск, 2009. 696 с.

²³ Безносова О.В. Антигерманская кампания в Екатеринославской губернии. 1914–1917 гг. *Вопросы германской истории*: сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева. Д.: РВВ ДНУ, 2011. С. 110–121.

достовірних джерел²⁴. Частину його напрацювань становлять історіографічні огляди історії волинських німців.

Вагомий внесок у вивчення «німецького питання» на Півдні зробив М. Шевчук²⁵. Його роботи ґрунтуються на матеріалах архівів, регіональній періодиці, зокрема німецькомовній, і присвячені ідеї «мирного завоювання» німцями Півдня Росії у довоєнний період. Автор підтверджує тезу про спекулятивний характер антинімецької пропаганди.

У публікації Ю. Лаптева знайшла своє відображення доля німецького населення Криму у Першу світову війну²⁶. Історико-правовому аналізу статусу німецького населення, а також заходам щодо обмеження його майнових і цивільних прав у роки війни присвячено дисертаційні дослідження С.В. Петкова і С.В. Гаркавого. Правознавча специфіка значно звузила як джерельну базу, так і проблематику історії німецького етносу, виключивши широкий подієвий контекст. Доля німців розглядається виключно крізь призму державно-правових актів.

Винятковими за своєю змістом є роботи В. Сідака й О. Ярмиша, що стосуються проблем державної безпеки і заходів силових відомств у протидії розвідувально-підривної діяльності іноземних держав у південно-західних і південних губерніях Російської імперії у кінці XIX – початку XX ст. У поле зору дослідників потрапило й питання німецького населення. Монографія О. Ярмиша²⁷ присвячена аналізу внутрішньої структури жандармсько-поліцейських відомств. Так, автор згадує 9-те діловодство ДП МВС «у військових справах і боротьбі з т. зв. німецьким засиллям». Це чи не єдине подібне дослідження, проведене на основі широкого кола архівних джерел. Дослідження

²⁴ Костюк М.П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. 384 с.

²⁵ Шевчук Н.А. О проблеме «мирного завоевания» юга Украины немецкими колонистами (вторая половина XIX в. – 1914 г.). *Вопросы германской истории. Немцы в Украине*: материалы украинско-германской научной конференции, Днепропетровск, 26–29 сентября 1995 г. / отв. ред. С.И. Бобылева. Д.: Издательство ДГУ, 1996. С. 48–57.

²⁶ Лаптев Ю.Н. Положение немцев в Крыму в годы Первой мировой войны. *Немцы в Крыму: очерки истории и культуры* / сост. Ю.Н. Лаптев. Симферополь: Таврия-Плюс, 2000. С. 63–72.

²⁷ Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.: монографія. Харків: «Консум». 2001. 288 с.

В. Сідака²⁸ присвячене безпосередньо діяльності спецслужб Австро-Угорщини, Росії та Німецького рейху на територіях південно-західних губерній Російської імперії, які стали ареною запеклих бойових дій трьох імперій у роки Першої світової війни. Автор не підтверджує, але й не спростовує тезу про «шпигунське засилля» російських німців, яка так довго обговорювалася не тільки військовим керівництвом царської армії, а й теоретиками контррозвідувальної діяльності, радянськими військовими аналітиками тощо.

Не можна ігнорувати того факту, що на початку 1990–2000-х рр. з'явилися різноманітні публікації, які знову реанімують міф німецької «внутрішньої загрози».

У 2010 р. вийшла колективна монографія «Німці Півдня України: історія і сучасність»²⁹, окремих розділ якої відведено проблемі, що досліджується. Однак наявність істотних огріхів ускладнює відтворення логічної картини історичного процесу. Водночас у роботі зроблено спробу подати вичерпну картину проблемного становища німецького населення Півдня у роки війни.

На сучасному етапі розвитку історіографічного процесу можна констатувати новий якісний прорив, здійснений рядом дослідників, у розробці різних аспектів історії німецького етносу в Російській імперії. Поглиблений аналіз документів, залучення досягнень західної методології, органічний синтез різних авторських концепцій і, головне, постійний творчий пошук – визначальна риса українських досліджень.

Значних успіхів у вивченні проблеми досягли зарубіжні дослідники з Німеччини, США. Сучасна зарубіжна історіографія російських німців розвивається в методологічному руслі, наскрізною ідеєю котрого є створення максимально достовірної й об'єктивної етнічної історії, локальний вимір якої вписано у світовий контекст. Руйнуючи традиційні стереотипи, усталені в попередній період, такий підхід має методологічну значущість і відкриває для дослідників великі можливості в пізнанні минулого тощо.

Основоположні постулати теорії націоналізму висвітлено в роботах Е. Сміта та Б. Андерсона. Ряд дослідників змогли застосувати

²⁸ Сідак В.С. Українські землі кінця XIX початку XX ст. – арена таємної боротьби провідних європейських держав (історико-правовий аналіз діяльності спецслужб). К.: Вид-во Академії СБУ, 1997. 39 с.

²⁹ Шитюк М.М., Шварець В.П., Козирева М.Е. та ін. Німці Півдня України: Історія і сучасність. Миколаїв, 2009. 423 с.

дискурсивні практики націотворення та націоналізму. Так, О. Міллер (Росія), А. Каппелер (ФРН), М. фон Хаген (США), П. Холквіст (США), Е. Лор (США) відмовилися від моноетнічного русоцентристського погляду на Російську імперію як державу одного народу. У монографії А. Каппелера³⁰, що є першою вдалою спробою огляду поліетнічної історії Росії, дослідник торкнувся дискримінаційної політики царизму супроти німецького населення країни. Загострення в роки війни цілого комплексу національних проблем, у т. ч. й «німецького питання», автор розглядає як фактор дестабілізації всієї держави. Царський уряд, за твердженням автора, втративши опору в суспільстві, знайшов нову інтеграційну ідеологію – російський націоналізм, який поставив під сумнів лояльність ряду народностей, у т. ч. й німців. Націоналізм влади, національні рухи окраїнних суспільних еліт, що призвели до краху імперської ідеї, стали важливим фактором розпаду царської Росії.

Цілеспрямована розробка проблеми штучного посилення етнічної самосвідомості та мобілізації етнічності у воєнний час 1914–1917 рр. знайшла відображення в роботах П. Холквіста та М. фон Хагена. Останній неодноразово звертався у своїх дослідженнях до поліетнічного ракурсу висвітлення імперської історії Росії. Зокрема, він розглянув загострення становища німецького населення крізь призму кризи ідентичності самосвідомості населення в роки війни 1914–1917 рр., що еволюціонувала від традиційної династично-конфесійно-станової системи до класово-етнічної. Автор дійшов висновку, що міжнаціональні відносини у воєнний час перебували під тиском мілітаризації, що спричинило етнічні дискримінаційні заходи в середовищі воюючих країн.

Долю російських німців крізь призму тотальної мобілізації та «політики населення» (нім. – «Bevölkerungspolitik») пропонує розглянути П. Холквіст³¹. Зазначивши, що мілітаризація породжується безпосередньо громадянським суспільством, а не нав'язується ззовні або виключно владою, дослідник констатував, що ідея тотальної війни

³⁰ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з англійської Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету. 2005. 360 с.

³¹ Холквіст П. Российская катастрофа (1914–1921) в европейском контексте: тотальная мобилизация и «политика населения». *Россия и Первая мировая война: Мат. Междун. науч. коллоквиума*. СПб.: Изд. Ин-та рос. истории РАН, 1999. С. 83–102.

проти неугодного населення не виникла в готовому вигляді у 1914 р. Одним із найбільш одіозних проявів дискримінації щодо цілого ряду соціальних груп та етносів були депортації. Автор спирається на цілий комплекс джерел і досліджень.

Таким чином, найбільш продуктивним виявився саме третій етап сучасної вітчизняної та зарубіжної історіографії (з початку 1990-х рр.), коли під впливом демократизації суспільства наукова розробка історії російських німців вийшла на якісно новий рівень.

ВИСНОВКИ

Ініціаторами антинімецької кампанії виступила значна частина вищої бюрократії, царський уряд, військова адміністрація, жандармсько-поліцейське відомство, ряд політичних діячів, які розігрували німецьку карту. Військове керівництво без зволікань звернулося до застосування надзвичайних засобів – масових депортацій населення та конфіскацій майна – з тієї причини, що державна влада була доволі обмеженою у своїх можливостях контролювати населення в надзвичайних умовах, будь то війна, маніфестації, погроми, поширення шовіністичних кампаній, у яких еліта та царська влада самі стали об'єктами різкої критики та недовіри, тощо. Це твердження найбільш достовірне для багатонаціональних західних прикордонних областей Імперії, де армія нерідко діяла як окупаційні сили на ворожій території.

Розпочавшись із тимчасових заходів, покликаних забезпечити російський тил, антинімецька політика переросла в широкомасштабну кампанію «націоналізації імперії». Це пояснюється тим, що міжнаціональні відносини перебували під тиском мілітаризації (військова політика щодо цивільного неросійського населення, окупація, тактика «випаленої землі», етнічні дискримінаційні заходи по обидві лінії фронту, система поліцейського нагляду за підданими, розширення критеріїв неблагонадійності за етноконфесійною ознакою). Політика царизму щодо «ворожих підданих» та іноетнічних «ворожих» спільнот – російських німців – сприяла розширенню бюрократичного контролю над населенням, посиленню поліцейського та державного нагляду за іноземцями, іммігрантами, переселенцями; створенню цілого штату інспекторів, управляючих і ліквідаторів для нагляду та контролю за підприємствами, секвестрування земельної нерухомості тощо.

Етнотериторіальна й етносоціальна вибірковість щодо німецького населення заклали модель антинімецької кампанії, що проводилися царською владою та громадськими інституціями у воєнний час. Поєднання трьох чинників – націоналізму, землі та релігії – вплинуло на формування проекту етнополітичного перетворення Росії. Він був реалізований як шляхом адміністративно-політичних заходів, так і завдяки чистці «ворожого населення» – російських німців. Ця ідея розроблялася військовими фахівцями протягом десятиліть заздалегідь до війни. Провідну роль у цьому процесі зіграли чинники міжнародного, військово-стратегічного та геополітичного характеру.

У надзвичайних умовах воєнного часу виник особливий наддержавний механізм мобілізації суспільства, в якому етнонаціональні чинники посідали достатньо важливе місце. Царська влада у пошуках інтегральної патріотичної ідеології спиралася на правомонархічний табір, котрий у період війни дотримувався націоналістичного світогляду. Царизм, поступово втративши соціальну опору серед населення, почав спиратися на найбільш консервативно налаштовані кола поміщиків і регіональної еліти.

Антинімецька кампанія царизму мала спільність із кампаніями дискримінації підданих ворожих держав у країнах Згоди. У цьому разі ідеологічне забезпечення збройного конфлікту провідних країн-учасниць Першої світової війни знайшло своє відображення в розвитку взаємних та обопільних пропагандистських кампаній, які включали в себе репресії проти ворожих громадян, боротьбу з культурою ворогуючої нації, штучне загострення міжетнічних відносин. Це явище, створене владою і громадською думкою, набуло неконтрольованого характеру та міцно закріпилося в масовій свідомості воюючих народів. У Росії, на відміну від західних країн, антинімецька кампанія мала більш радикальний характер, що було зрозуміло з позиції існування «німецького питання» з останньої третини XIX ст.

Практика антинімецької кампанії позначилася порушенням соціальної, політичної, етноконфесійної й етнонаціональної рівноваги як у загальнодержавному, так і в регіональному вимірі. Короткозора політика царського керівництва щодо німецького населення сприяла підризу авторитету інституту приватної власності, національній протрації, формуванню тектонічних суспільних процесів, що у підсумку призвело до соціального вибуху та краху влади політичної

еліти. Відтак обмаль часу проіснувала, власне, і російська монархія. Цей приклад свідчить, що політика держави щодо власного населення має ґрунтуватися на ідеях національної толерантності, рівноправ'я та соціальної справедливості.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено історіографію антинімецької кампанії у роки Першої світової війни. Антинімецька кампанія царизму мала спільність із кампаніями дискримінації підданих ворожих держав у країнах Згоди. У цьому разі ідеологічне забезпечення збройного конфлікту провідних країн-учасниць Першої світової війни знайшло своє відображення в розвитку взаємних та обопільних пропагандистських кампаній, які включали в себе репресії проти ворожих громадян, боротьбу з культурою ворогуючої нації, штучне загострення міжетнічних відносин. Це явище, створене владою і громадською думкою, набуло неконтрольованого характеру та міцно закріпилося в масовій свідомості воюючих народів. У Росії, на відміну від західних країн, антинімецька кампанія мала більш радикальний характер, що було зрозуміло з позиції існування «німецького питання» з останньої третини ХІХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Велицын А.А. (Палтов). Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на Юге и Востоке России. СПб., 1893. 282 с.
2. Шелухин С.П. Закон 14 июля 1910 г. и поселяне – собственники (колонисты). Одесса, 1913. 42 с.
3. Шелухин С.П. Немецкая колонизация на юге России. Доклад, прочитанный 8 ноября 1914 г. в Собрании Киевского юридического общества при Императорском Университете Св. Владимира и 22 ноября 1914 г. в заседании Историко-филологического Общества при Императорском Новороссийском университете. Одесса: Издание Акционерного Южно-рос. о-ва Печатного дела, 1915. 83 с.
4. Каменский П.А. Вопрос или недоразумение (к вопросу об иностранных поселениях на юге России). М.: Т-во А.А. Левинсон, 1895. 136 с.

5. Падалка Л. Главные моменты в хозяйственном развитии Херсонского края. *Сборник Херсонского земства*. 1890. № 10. С. 25–40.
6. Падалка Л. Землевладение немцев – бывших колонистов в Херсонской губернии. Херсон: Херсонское губернское земство, 1891. 294 с.
7. Гольдштейн И.М. Русско-Германский торговый договор и задачи России. М., 1912. 52 с.
8. Липранди А.П. (А. Вольнец). Как остановить мирное завоевание наших окраин? Немецкий вопрос, сущность и значение его в юго-западной России. Статьи и заметки. Киев, 1890. 60 с.
9. Ренников А. (Селитренников А.). Золото Рейна: О немцах в России. Пг: Тип. тов. А.С. Суворина «Новое время», 1916. 390 с.
10. Резанов А.С. Немецкое шпионство (Книга составлена по данным судебной практики и другим источникам). Пг.: М.А. Суворин, 1915. 336 с.
11. Сергеев И.И. Мирное завоевание России немцами. Пгр.: изд. «Об-ва 1914 г.», 1917. 147 с.
12. Бондарь С.Д. Секта меннонитов в России (в связи с историей немецкой колонизации в России). Пг.: Тип. МВД, 1916. 207 с.
13. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. М.: Тип. А.И. Мамонтова, 1916. 266 с.
14. Линдеман К.Э. Законы 2-го февраля и 13-го декабря 1915 г. (Об ограничении немецкого землевладения в России) и их влияние на экономическое состояние Южной России. М.: Тип. К.Л. Меньшова, 1916. 233 с.
15. Айсфельд А. К. Линдеман: политическая и общественная деятельность московского ученого. *Немцы Москвы: исторический вклад в культуру столицы* (сборник докладов Международной научной конференции, посвященной 850-летию Москвы). М., 1997. С. 268–290.
16. Кулініч І.М. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914 рр.). К.: Вид. АН УРСР, 1963. 215 с.
17. Кулініч І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки ХІІІ ст. – 1917 р.). *УІЖ*. 1990. № 9. С. 18–30.
18. Дякин В.С. Русская буржуазия и царизм в годы Первой мировой войны (1914–1917). Л.: Наука, 1967. 373 с.

19. Флоринский М.Ф. Кризис государственного управления в России в годы первой мировой войны. Совет министров в 1914–1917 гг. Л.: Наука, 1988. 208 с.
20. Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. 271 с.
21. Кулинич И.М. Немецкие колонии на Украине: дореволюционная российская историография. *Российские немцы. Историография и источниковедение*. М.: Готика, 1997. С. 74–82
22. Бобилева С.Й. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року / за ред. Н.Є. Бойцун. Д.: РВВ ДНУ, 2003. 528 с.
23. Кадол А.Н., Бобылева С.И. «Немецкий вопрос» в России в годы Первой мировой войны глазами царских сановников. *Вопросы германской истории: сборник научных трудов*. Дніпропетровськ: Вид. ДНУ, 2007. С. 66–80.
24. Венгер Н.В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789–1920). Днепропетровск, 2009. 696 с.
25. Безносова О.В. Антигерманская кампания в Екатеринославской губернии. 1914–1917 гг. *Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева*. Д.: РВВ ДНУ, 2011. С. 110–121.
26. Костюк М.П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок ХХ ст.). Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. 384 с.
27. Костюк М.П. Волинські німці в німецькій історіографії першої половини ХХ ст. *Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева*. Д.: РВВ ДНУ, 2006. С. 217–226.
28. Шевчук Н.А. О проблеме «мирного завоевания» юга Украины немецкими колонистами (вторая половина XIX в. – 1914 г.). *Вопросы германской истории. Немцы в Украине: материалы украинско-германской научной конференции, Днепропетровск, 26–29 сентября 1995 г. / отв. ред. С.И. Бобылева*. Д.: Издательство ДГУ, 1996. С. 48–57.
29. Лаптев Ю.Н. Положение немцев в Крыму в годы Первой мировой войны. *Немцы в Крыму: очерки истории и культуры / сост. Ю.Н. Лаптев*. Симферополь: Таврия-Плюс, 2000. С. 63–72.
30. Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку ХХ ст.: монографія. Харків: «Консум». 2001. 288 с.

31. Сідак В.С. Українські землі кінця ХІХ початку ХХ ст. – арена таємної боротьби провідних європейських держав (історико-правовий аналіз діяльності спецслужб). К.: Вид-во Академії СБУ, 1997. 39 с.

32. Спр. 353. Немецкий шпионаж в царской России. Сборник документов. М., 1942: изд. управления Государственными архивами НКВД СССР / Никитинский И., Софинов Н. Секретно. Экземпляр № 754. 319 Арк.

33. Шитюк М.М., Шварець В.П., Козирева М.Е. та ін. Німці Півдня України: Історія і сучасність. Миколаїв, 2009. 423 с.

34. Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.): монографія. Запоріжжя: Просвіта, 2005. 324 с.

35. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з англійської Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету. 2005. 360 с.

36. Холквист П. Российская катастрофа (1914–1921) в европейском контексте: тотальная мобилизация и «политика населения». *Россия и Первая мировая война*: Мат. Междун. науч. коллоквиума. СПб.: Изд. Ин-та рос. истории РАН, 1999. С. 83–102.

Information about author:

Kadol O. M.

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department
of Engineering Pedagogy and Language Preparation
Kryvyi Rih National University
11, Vitaliia Matusevycha str., Kryvyi Rih, 50000, Ukraine